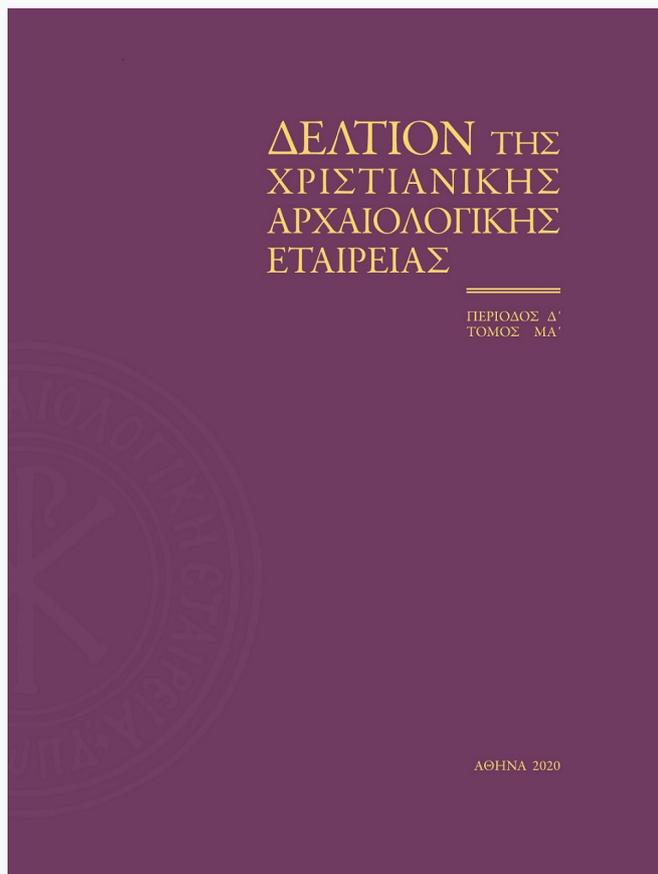

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Ken Dark and Jan Kosteneč, Hagia Sophia in Context

Στέφανος ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ (Stefanos EFTHYMIADIS)

doi: [10.12681/dchae.26470](https://doi.org/10.12681/dchae.26470)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ (Stefanos EFTHYMIADIS) Σ. (2021). Ken Dark and Jan Kosteneč, Hagia Sophia in Context. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 490–494. <https://doi.org/10.12681/dchae.26470>

Linden wood was the main material-support in the Ruthenian icons of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. The only icon on chestnut was a Byzantine one from the 14th century. Dendrochronological methods confirmed the dating based on the style of painting and indicated a terminus post quem for the year after which wood from a cut tree was used to make the support.

In the main catalogue, the selected way of presenting the 50 icons is a result of a compromise between the idea of following the structure of an iconostasis and of grouping the icons thematically as well as chronologically. The catalogue includes a detailed and comprehensive description and information for the provenance of each icon, the condition, the treatments, the support, the inscriptions, the iconography, the style and the painters, the former exhibitions and bibliography (unpublished sources and, of course, publications). It is an exemplary and valuable study, a result of many years of research.

In the second part of the first volume, under the heading

“Summary”, the author examines subjects linked to the patrons, painters and dates in the icons; the donors, dates and provenance; the inscriptions and semantic content of the icons; the icons in the iconostasis; and the technological construction of the icons. The linguistic research by Wanda Stepniak-Minczewska, the bibliography and the index of names and places complete the first volume. This important research and publishing project of a great number of scientists headed by Miroslav Kruk confirms the significant work of our Polish colleagues in the field of the humanities. In addition, it showcases in the best possible way the collection of Orthodox icons of the National Museum in Krakow, constituting a model of interdisciplinary research and documentation.

EUGENIA DRAKOPOULOU

Research Director

National Hellenic Research Foundation

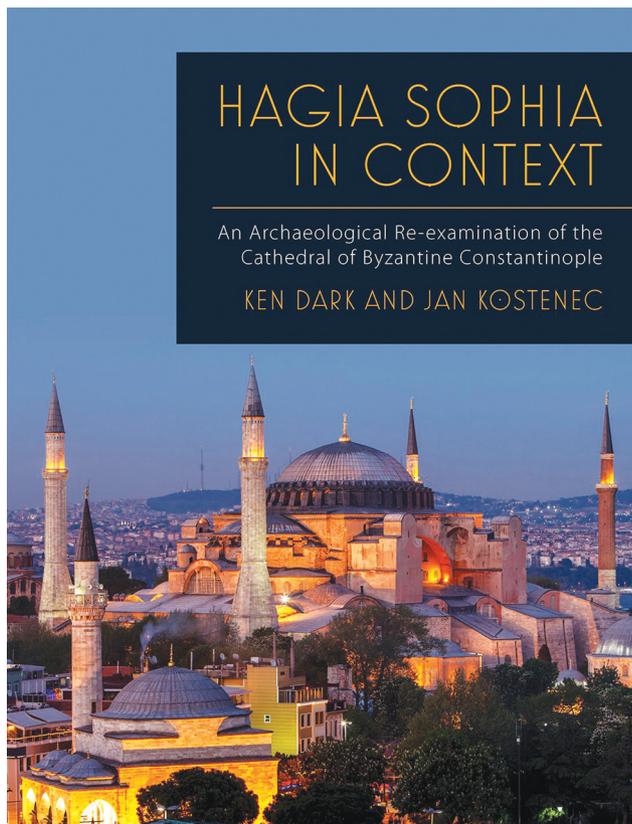
egidrak@eie.gr

Ken Dark and Jan Kosteneč, *Hagia Sophia in Context. An Archaeological Re-examination of the Cathedral of Byzantine Constantinople*, Oxbow Books, Oxford – Havertown, PA 2019 – X & 141 σελ. ISBN: 978-1-78925-030-5, Digital Edition: ISBN 978-1-78925-031-2 (epub).*

ΤΑ ΕΞΙ ΧΡΟΝΙΑ ΠΟΥ ΠΡΟΗΓΗΘΗΚΑΝ από την απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης να μετατρέψει εκ νέου την Αγία Σοφία σε τέμενος, υπήρξαν ιδιαίτερα γόνιμα όσον αφορά τη δημοσίευση αξιόλογων μονογραφιών που αφιερώθηκαν στη μελέτη της εμβληματικής αυτής εκκλησίας. Στο σύνολό τους οι μελέτες αυτές πραγματεύονται θέματα που, αν δεν είχαν αγνοηθεί πλήρως από την έρευνα, σίγουρα δεν είχαν τύχει της δέουσας προσοχής. Σε χρονολογική σειρά από το 2014 και μετά είδαν το φως της δημοσιότητας οι μονογραφίες της Nadine Schibille για τον φυσικό φωτισμό του ναού, της Natalia Teteriatnikov για τα ιουστινιάνεια ψηφιδωτά, της Bissera Pentcheva για τη μουσική και την ακουστική της εκκλησίας, και του Alessandro Taddei για την ιστορία της αρχιτεκτονικής της και την εν γένει ιστορία της πριν από το 532. Το βιβλίο των Ken Dark, αναπληρωτή καθηγητή Αρχαιολογίας και

Ιστορίας στο University of Reading, και Jan Kosteneč, μέλους του Czech Centre for Mediterranean Archaeology, αποτελεί σημαντική προσθήκη στο πολύπτυχο αυτό, έστω και αν η προσέγγιση και η θεματική του κινούνται σε διαφορετική κατεύθυνση. Ως δημοσίευμα επέχει χαρρακτήρα τελικής έκθεσης των πορισμάτων του ερευνητικού προγράμματος που απασχόλησε τους δύο αρχαιολόγους τα έτη 2004-2018 και αφορούσε τη μελέτη του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος της Αγίας Σοφίας και των γύρω χώρων. Αν και ορισμένα από τα πορίσματα αυτά έχουν ήδη δημοσιευθεί (σ. 133, 135-136), οι συγγραφείς θεωρούν ότι η δημοσίευση αυτή εκφράζει την τελική και ολοκληρωμένη τους άποψη για τα μέρη του μνημείου τα οποία εξετάζονται. Η μελέτη υπεισέρχεται στην παρουσίαση και ανάλυση σειράς ειδικών ζητημάτων που αφορούν την «τοπογραφία» του οικοδομήματος της Αγίας Σοφίας, τα οποία είτε σχετίζονται με το κυρίως κτίσμα είτε, τις περισσότερες φορές, αφορούν συγκεκριμένα κτίσματα στον εσωτερικό ή εξωτερικό χώρο του ναού. Οι περιγραφές και οι αναλύσεις των διάφορων τμημάτων του ναού που

* Η παρουσίαση αυτή αποτελεί απόδοση στα ελληνικά εκείνης που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *The Byzantine Review* 02.2020.023.

μελέτησαν οι συγγραφείς, συνοδεύονται από μια εξέταση του λειτουργικού τους ρόλου. Στο βιβλίο δημοσιεύονται 100 φωτογραφίες και σχέδια που τεκμηριώνουν το κείμενο και στο τέλος του, εν είδει παραρτήματος, παρατίθενται 14 έγχρωμες εικόνες. Συμπεριλαμβάνεται πλούσια και πολλαπλώς χρήσιμη βιβλιογραφία, στην οποία μία τουλάχιστον παράλειψη πρέπει να επισημανθεί, όσον αφορά τις πρωτογενείς πηγές: η έκδοση του P. Friedländer (1912) των *Έκφράσεων* του Παύλου Σιλεντιαρίου έχει πλέον υπερκεραστεί από την κριτική έκδοση του Cl. de Stefani (Teubner 2011). Από το βιβλίο δυστυχώς απουσιάζουν τα πάντοτε χρήσιμα ευρετήρια, ενώ δεν μπορεί να μείνει ασχολίαστο το γεγονός ότι η ανάγνωση αρκετές φορές δυσχεραίνεται από το σύστημα παραπομπών που ακολουθείται, την παράθεση δηλαδή πρωτογενών πηγών και τίτλων της βιβλιογραφίας σε παρένθεση μέσα στη ροή του κειμένου.

Τόσο η εισαγωγή όσο και τα πέντε κεφάλαια στα οποία διαρθρώνεται το βιβλίο, τεκμηριώνουν την αρχική άποψη των συγγραφέων ότι οι ιστορικοί της τέχνης υπερτερούν όσον αφορά την επιστημονική μελέτη και αποτίμηση της Αγίας Σοφίας. Από την πλευρά τους οι αρχαιολόγοι μπορούν ακόμη να συνεισφέρουν σε μεγάλο

βαθμό στο αριστοτεχνικό αυτό οικοδόμημα. Σε γενικές γραμμές, οι συγγραφείς προβαίνουν στις δικές τους περιγραφές και παρατηρήσεις συγκεκριμένων οικοδομικών ενότητων του σύνθετου αρχιτεκτονικού συγκροτήματος, ιδίως εκείνων που είτε συναρτώνται με το κύριο οικοδόμημα είτε το περιβάλλουν, προτού υπεισέλθουν στην αναθεώρηση παλαιότερων αποτιμήσεων και καταθέσουν τις δικές τους, νέες ερμηνείες. Παρατηρούν σχετικά σε κάποιο σημείο: «[...] ήδη από τον 6ο αιώνα ο ναός ως οικοδόμημα πρέπει να ιδωθεί σε συνάρτηση με τα κτίσματα που τον περιβάλλουν» (σ. 72).

Στην Εισαγωγή εξετάζονται η πρόμη ιστορία της Μεγάλης Εκκλησίας, οι φάσεις που διήλθε η έρευνα από τη στιγμή που αποφασίστηκε να λειτουργήσει ως μουσείο, και οι προσεγγίσεις τις οποίες ακολούθησαν όσοι θεωρητικοί και θετικοί επιστήμονες καταπιάστηκαν με τη μελέτη του ναού. Όπως διαβεβαιώνουν οι συγγραφείς, «καμία προγενέστερη αρχαιολογική μελέτη δεν επιχείρησε να χρησιμοποιήσει τα υλικά τεκμήρια που προέκυψαν από τη σχετική έρευνα ως πηγή για την κοινωνική, την οικονομική και τη γνωσιακή αρχαιολογία» (σ. 3). Σύμφωνα με τη θεώρησή τους, διάφορες όψεις του αρχιτεκτονικού σχεδίου του ιουστινιάνειου ναού επιδέχονταν –και ακόμα επιδέχονται– ουσιαστική αναθεώρηση, πράγμα που αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς τους, μαζί με εκείνο του συγκροτήματος του Πατριαρχικού Οίκου, τη μορφή που αυτό προσέλαβε, τα τμήματά του και την ακριβή θέση του. Θα πρέπει να γίνει αποδεκτό από τη σύγχρονη έρευνα ότι, στη σημερινή του κατάσταση, το μνημείο, μολονότι δεν διαφέρει ουσιαστικά από εκείνο του 6ου αιώνα, αποτυπώνει διάφορες πτυχές και λεπτομέρειες που αποτέλεσαν προϊόν μεταγενέστερων παρεμβάσεων. Χρονολογικά οι παρεμβάσεις αυτές δεν παραπέμπουν αποκλειστικά και μόνο στην οθωμανική περίοδο, δηλαδή σε ό,τι έπεται της μετατροπής του ναού σε τέμενος, αλλά, αντίθετα, αφορούν οικοδομικές προσθήκες και αναπλάσεις που έλαβαν χώρα κατά τη βυζαντινή περίοδο, κυρίως από τον 9ο έως τον 14ο αιώνα.

Το δεύτερο κεφάλαιο («The undiscovered church: Hagia Sophia before Justinian») αρχίζει με σύντομη παρουσίαση των λίγων στοιχείων που έχουμε και των πολλών που υποθέτουμε για την πρώτη (αυτή του 4ου αιώνα) και τη δεύτερη (αυτή του 5ου αιώνα) Αγία Σοφία. Είναι αξιοσημείωτη η συμβολή και προσπάθεια των συγγραφέων να απαντήσουν ερωτήματα που αφορούν τη μελέτη των δύο προ-ιουστινιάνειων ναών. Οι ευμεγέθεις ενσφραγιστοί οπτόπλινθοι που έχουν βρεθεί στον υπόγειο θάλαμο της βόρειας πλευράς του ναού του 6ου αιώνα, μοιάζουν

με εκείνους που διασώζονται από τον ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης τον 4ο αιώνα (σ. 13). Οι συγγραφείς υποθέτουν ότι εδώ επρόκειτο για σημαντικό ταφικό χώρο, όπου ίσως φυλάσσονταν τα λείψανα κάποιου αγίου μάρτυρα ή προφήτη, λατρευτικό έθιμο που δεν μπορεί εξ ορισμού να αποκλειστεί για την πρόωπη αυτή περίοδο της Εκκλησίας, αλλά που δύσκολα εναρμονίζεται με την κατοπινή ιστορία και χρήση της Αγίας Σοφίας. Είναι γεγονός ότι, παρά τη διαφορετική εντύπωση που αποκομίζουμε διαβάζοντας τους Ρώσους περιηγητές των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου, η Αγία Σοφία δεν αναδείχθηκε ποτέ σε προσκυνηματικό ναό στη συνείδηση των Βυζαντινών και, με την έννοια αυτή, δεν φιλοξένησε κάποια σημαντική συλλογή ιερών λειψάνων. Πιο πειστικό είναι το επιχείρημα που προκύπτει από τη μελέτη του Σκευοφυλακίου και του κατώτερου τμήματος των τοίχων του, οι οποίοι, κυρίως λόγω του είδους των πλίνθων, επιδέχονται μια χρονολόγηση προ της περιόδου του Ιουστινιανού. Το σωζόμενο Σκευοφυλάκιο πρέπει, κατά συνέπεια, να κατασκευάστηκε τον 5ο αιώνα και να αντικατέστησε το προγενέστερο του 4ου αιώνα. Η παραπάνω ανασύνθεση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πυρκαγιά του 404 κατέστρεψε μόνο την ίδια την εκκλησία αφήνοντας ανέπαφα τα περιβάλλοντα κτίσματα.

Το τρίτο και το τέταρτο κεφάλαιο αποτελούν το κυρίως μέρος του βιβλίου και αυτό όχι μόνο επειδή σε αυτά εξετάζονται συγκεκριμένα υλικά τεκμήρια. Οι συγγραφείς διερευνούν διάφορα περιφερειακά τμήματα του αρχιτεκτονικού συνόλου αξιοποιώντας, εκτός των άλλων, και το γεγονός ότι πρόσφατα αφαιρέθηκε το κονίαμα που σε νεότερα χρόνια είχε καλύψει την εξωτερική επιφάνεια των τοίχων συγκεκριμένων πλευρών του οικοδομήματος. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι, εκτός από τους περιφερειακούς αυτούς χώρους, οι συγγραφείς διαφωτίζουν αρκετές πτυχές του ίδιου του Ιουστινιανείου ναού. Στο τρίτο κεφάλαιο, που έχει τον τίτλο «New light on Justinian's Hagia Sophia», ο αναγνώστης θα σταθεί με ενδιαφέρον στις παρατηρήσεις των συγγραφέων σχετικά με τις κλίμακες της βάσης του τρούλου και την επιχειρηματολογία τους υπέρ μιας χρονολόγησης τον 6ο αιώνα. Πάντως, η τάση αυτή υπέρ μιας πρόωπης χρονολόγησης για τους χώρους τους οποίους μελετούν, είναι γενικότερη, όπως π.χ. για τους τέσσερεις προθαλάμους (νοτιοδυτικό, νοτιοανατολικό, βορειοανατολικό και βορειοδυτικό) και τις αναβάθρες που δίνουν πρόσβαση σε αυτούς, ορισμένες από τις οποίες φέρουν χαραγμένα τα στοιχεία των κτιστών και άλλα χαράγματα. Αν πράγματι τα τελευταία μπορούν να χρονολογηθούν στον 6ο αιώνα, θα επιβεβαιώναν αφενός

ότι πολύ μεγαλύτερο μέρος, από όσο μέχρι τώρα υποθέταμε, του πληθυσμού της Ύστερης Αρχαιότητας ήταν εγγράμματο, αφετέρου ότι πολλοί εργάτες που απασχολήθηκαν στο φιλόδοξο έργο του Ιουστινιανού, ήταν χριστιανοί, σε αντίθεση με τους αρχιτέκτονες της Αγίας Σοφίας που ήταν, καθώς έχει υποστηριχθεί, εθνικοί.

Εξίσου σημαντική είναι η εξέταση των ψηφιδωτών παραστάσεων και των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα στο εσωτερικό του οικοδομικού συγκροτήματος, ορισμένες εκ των οποίων δεν είχαν ιδιαίτερα προσεχθεί από την έρευνα. Σε αυτές π.χ. συγκαταλέγονται το ψηφιδωτό στη δίοδο που διαμορφώνεται στο εσωτερικό του πεσσού της αντηρίδας στο επίπεδο του ισογείου. Αντίστοιχα, οι μαρμαρίνες πλάκες πάνω από τη στέγη του εξωνάρθηκα επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι η επικάλυψη της δυτικής πρόσοψης της Αγίας Σοφίας εκτεινόταν και σε άλλα μέρη, πράγμα που ενίσχυε την ορατότητα της εκκλησίας από απόσταση όσο και τη λαμπρότητά της. Στο ίδιο κεφάλαιο θίγεται για πρώτη φορά το ζήτημα του Πατριαρχικού Μεγάρου, που θα εξεταστεί πιο διεξοδικά στη συνέχεια στο επόμενο κεφάλαιο. Οι συγγραφείς τάσσονται υπέρ μιας πρόωπης χρονολόγησης για το *Μακρόν* (Large Hall) του Πατριαρχικού Οίκου, όπου είναι πιθανό να συγκλήθηκε η Ε΄ Οικουμενική Σύνοδος (553). Όπως συχνά συμβαίνει στο βιβλίο, η συζήτηση επιστρέφει σε ζητήματα που τέθηκαν και σε προηγούμενα κεφάλαια. Τέτοιο παράδειγμα είναι ο νοτιοδυτικός προθάλαμος, ο οποίος, με δεδομένη τη χρήση της ίδιας τοιχοδομής με εκείνη του προθαλάμου του *Μακρού* (Large Hall), και του θεσσαλικού πράσινου λίθου, μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στη βασιλεία του Ιουστινιανού. Στη συνέχεια υποστηρίζεται ότι το Βαπτιστήριο, που υψώνεται στη νότια πλευρά του κυρίως οικοδομήματος, μπορεί να κτίστηκε στην αρχή ως χώρος υποδοχής για το πατριαρχικό μέγαρο, για να μεταβληθεί αργότερα (τον 9ο αιώνα;) ως προς τη χρήση του. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με παρατηρήσεις που συνδέουν τη σχεδίαση και τη συγκεκριμένη διάταξη του οικοδομήματος του 6ου αιώνα με τις λειτουργικές συνήθειες και γενικά την τέλεση ακολουθιών στην Αγία Σοφία, και συμπεραίνεται ότι μεγάλο μέρος από τον αρχικό σχεδιασμό του ναού πραγματοποιήθηκε με αυτή την προοπτική.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά την Αγία Σοφία μετά τον Ιουστινιανό («Revealing the Byzantine cathedral: Hagia Sophia after Justinian»). Οι συγγραφείς επιχειρούν μια επισκόπηση των τροποποιήσεων που μπορούν να ανιχνευθούν στο Σκευοφυλάκιο και στους προθαλάμους, τον βορειοανατολικό και τον νοτιοδυτικό, η ύπαρξη

των οποίων συσχετίζεται με το λεγόμενο *διαβατικόν* του Αγίου Νικολάου και γενικότερα με αλλαγές στη λειτουργία και στο τελετουργικό. Ακολουθεί εκτενής συζήτηση, με πλούσια αξιολόγηση γραπτών πηγών, σχετικά με τις τροποποιήσεις που χρονολογούνται μετά τον 6ο αιώνα και που εντοπίζονται στους χώρους πάνω από τον νοτιοδυτικό προθάλαμο και τον εξωνάρθηκα. Οι χώροι αυτοί μπορούν να ταυτιστούν με τα άνω δώματα του Πατριαρχικού Οίκου, τα οποία κατασκευάστηκαν στις αρχές του 7ου αιώνα. Οι συγγραφείς συναρτούν τις κατασκευές με ουσιαστική αναδιάταξη ενός προϋπάρχοντος συγκροτήματος, έργο που αναλήφθηκε υπό την αιγίδα του πατριάρχη Θωμά (607-610) (εξ ου και η ονομασία *Θωμαΐτης*) και πρέπει να συνδέεται με το *Μακρόν* (Large Hall) του πατριαρχιακού μεγάρου. Εικάζεται ότι η πατριαρχική βιβλιοθήκη μεταφέρθηκε στον χώρο αυτό ύστερα από τη σοβαρή ζημιά που υπέστη στην πυρκαγιά του 791. Μεταγενέστερες επεμβάσεις παρατηρούνται και στο Βαπτιστήριο, η εξέταση του οποίου επικεντρώνεται στις μεταλλαγές που γνώρισε στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Η αναθεωρητική τάση είναι εμφανής και στις επόμενες σελίδες, όπου γίνεται η παρουσίαση των αντηρίδων που ανεγέρθηκαν κατά τη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο. Καταρχάς, η νοτιοανατολική αντηρίδα ορθά απορρίπτεται ως τέτοια, αφού ελάχιστα αντικατοπτρίζεται η πραγματική της χρήση, που δεν ήταν άλλη από την παροχή πρόσβασης σε πατριάρχες και αυτοκράτορες στο νότιο υπερώο του ναού και την εξασφάλιση της επικοινωνίας μεταξύ του ναού και των δύο προστώων του Βαπτιστηρίου. Η νοτιοανατολική αντηρίδα επανεξετάζεται εδώ διεξοδικά, με σκοπό να αναδειχθούν όλες οι φάσεις κατασκευής και διακόσμησής της. Αναπόφευκτα η προσοχή του αναγνώστη στρέφεται προς τα ελλιπώς διατηρημένα ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες που καλύπτουν τους χώρους στο επάνω μέρος της αντηρίδας. Εδώ πρέπει να βρισκόταν ένα παρεκκλήσιο, το οποίο εξετάζεται εν εκτάσει για πρώτη φορά στο βιβλίο αυτό. Παράλληλα, επιχειρούνται προσωπογραφικές και χρονολογικές ταυτίσεις. Πέρα από τη μορφή του ένθρονου Χριστού, που είναι εύκολα αναγνωρίσιμη, οι υπόλοιπες φθαγμένες μορφές απεικονίζουν κυρίως αγίους ιεράρχες (πίν. 13, 14). Κρίνοντας από το όνομα *ΜΕΘΟΔΙΟΣ* (σ. 101, πίν. 14), που σαφώς δηλώνει τον πατριάρχη Μεθόδιο Α΄ (843-847), όπως οι συγγραφείς σωστά προτείνουν (και όχι το όνομα κάποιου ζωγράφου, όπως εναλλακτικά υποθέτουν), και είναι η μόνη επιγραφή που μπορεί να διαβαστεί με ευκρίνεια, εύλογα συνάγουμε ότι απεικονιζόταν

χορός αγίων πατριαρχών της Κωνσταντινούπολης και ότι οι παραστάσεις χρονολογούνται μετά τη λήξη της Εικονομαχίας (843). Αυτή η χρονολόγηση στο τέλος του 9ου αιώνα ενισχύεται και από τον τύπο της τοιχοποιίας, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα το παρεκκλήσιο να είναι εκείνο που αφιερώθηκε στον άγιο Θεοφύλακτο και που αναφέρεται στο *Περί βασιλείου τάξεως*. Η εξέταση των άλλων αντηρίδων, παρά τις παρόμοιες δυσκολίες, οδηγεί σε λιγότερο σημαντικά και καινοτόμα πορίσματα. Οι συγγραφείς κομίζουν τα δικά τους επιχειρήματα στη συζήτηση σχετικά με τη χρονολόγηση των επίστεγων αντηρίδων στη δυτική πρόσοψη της Αγίας Σοφίας. Τάσσονται με την άποψη του Slobodan Ćurčić, ο οποίος θεωρεί ότι είναι προγενέστερες του 1204 και δεν απηχούν κάποια εισαγωγή δυτικών αρχιτεκτονικών προτύπων στο Βυζάντιο. Αντίθετα, θεωρούν ότι υποκρύπτουν κάποιο επισκευαστικό έργο που συντελέστηκε προς το τέλος του 10ου αιώνα με στόχο τη στήριξη του τρούλου και του δυτικού τεταρτοσφαιρίου. Το κεφάλαιο κλείνει επίσης με συσχετισμούς αρχαιολογίας και λειτουργικής πρακτικής μετά την ιουστινιάνεια περίοδο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση ότι μικρότεροι λειτουργικοί χώροι, που τεκμηριωμένα αποτελούν μεταγενέστερη εξέλιξη, αντιπροσωπεύουν μια αυξημένη ανάγκη για ατομική, πιο ιδιωτική, λατρεία.

Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο («Sixth-century Hagia Sophia in its wider context») διατρέχει το μνημειακό κέντρο της Κωνσταντινούπολης, που ορίζεται από το Μέγα Παλάτιον, τον Ιππόδρομο και την Αγία Σοφία, όπως τελικά αυτά διαμορφώθηκαν τον 6ο αιώνα. Ιδέες και προτάσεις σχετικά με τη μορφή του ναού και του πατριαρχικού μεγάρου στηρίζονται σε πρόσφατες έρευνες και πορίσματα που αφορούν άλλες αρχαιολογικές ανασκαφές σε πόλεις της αυτοκρατορίας αυτή την εποχή. Η συνολική προσπάθεια εντοπίζεται στο να δοθεί μια σαφέστερη και βιβλιογραφικά ενημερωμένη εικόνα για τα μνημειακά κτήρια που περιέβαλλαν την Αγία Σοφία, δηλαδή το Μέγα Παλάτιον, το Αυγουσταίο και τη Σύγκλητο, το Στρατήγιο και, τέλος, την Αγία Ειρήνη. Η ανοικοδόμηση της Αγίας Σοφίας συντελέστηκε με τρόπο ώστε το κτήριο να δεσπόζει επιβλητικά στον περιβάλλοντα χώρο. Αν και δεν μπορεί κανείς να διαφωνήσει με το συμπέρασμα αυτό, δεν ισχύει το ίδιο με την τελική αποτίμηση ότι «το αρχιτεκτονικό συγκρότημα της Αγίας Σοφίας, που η ολοκλήρωσή του συντελέστηκε σε ένα ολοένα επιδεινούμενο περιβάλλον, υπήρξε μια κατοχύρωση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης και της αυτοκρατορικής ισχύος σε δραματικά μεταβαλλόμενες περιστάσεις» (σ. 129). Γιατί είναι δύσκολο να

κάνουμε λόγο για «ολοένα επιδεινούμενο περιβάλλον» τη δεκαετία του 530 και για «ζοφερούς ουρανοίς» (darkened skies), κάτω από τους οποίους συντελέστηκε η οικοδόμηση της Αγίας Σοφίας. Αν θεωρηθεί υπό την προοπτική της συγκεκριμένης δεκαετίας, η ταχεία κατασκευή της νέας Αγίας Σοφίας αποτέλεσε προτεραιότητα για τον Ιουστινιανό, για τον λόγο και μόνο ότι έδινε μια απάντηση σε εκείνους που αμφισβητούσαν την εξουσία του. Ήταν μια στρατηγική κίνηση που ισχυροποιούσε τον θρόνο του.

Πολλά έχει να κερδίσει κανείς από το βιβλίο αυτό, το οποίο διερευνά συγκεντρωτικά πτυχές της οικοδομικής ιστορίας της Αγίας Σοφίας, που μέχρι τώρα είχαν ελάχιστα απασχολήσει την έρευνα, με τρόπο μάλιστα που δεν είναι συνεκτικός. Η απόφαση των συγγραφέων να εξετάσουν το υλικό τους με βάση τη χρονολόγηση και όχι τη θεματολογία του έχει ως συνέπεια τα ίδια μέρη του μνημείου να συζητούνται σε διαφορετικά σημεία του όλου κειμέ-

νου. Το γεγονός αυτό δεν ενοχλεί ιδιαίτερα, αν κυρίως ληφθεί υπόψη ότι η ιστορική εξέλιξη τίθεται σε προτεραιότητα, όπως, άλλωστε, της αριμύζει. Όσο και αν είναι πιθανό η συνθετική αυτή εργασία να προκαλέσει λιγότερο ενδιαφέρον σε σχέση με τις άλλες πρόσφατες μονογραφίες που ασχολούνται με πιο «ελκυστικά» θέματα, η συμβολή της σε μια καλύτερη κατανόηση του εμβληματικού ναού της Κωνσταντινούπολης πρέπει να αναγνωριστεί. Ο Ken Dark και ο Jan Kostenec μας πρόσφεραν μια γενναιοόδωρη πρόσβαση στο εσωτερικό της ιουστινιανείας και μετα-ιουστινιανείας Αγίας Σοφίας, και προσπάθησαν με επιτυχία να επιλύσουν πολλά από τα αινίγματά της.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ

Καθηγητής

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

efthymiadis@ouc.ac.cy

Γιώργος Πάλλης, *Από τη Λαμία στο Ζητούνι. Ανασυνθέτοντας μια μικρή βυζαντινή πόλη*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2020, 162 σελ., 29 εικόνες, 2 χάρτες, βιβλιογραφία, ευρετήριο. ISBN 978-960-01-2095-0.

Ο ΕΥΓΛΩΤΤΟΣ ΤΙΤΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΥΠΟΤΙΤΛΟΣ που έχει το βιβλίο του Γιώργου Πάλλη υπονοεί το κεντρικό ερώτημα που διατρέχει ολόκληρη τη μελέτη: πώς επιβιώνει κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους μια μικρή ελλαδική πόλη της Ύστερης Αρχαιότητας; Η προσέγγιση του ερωτήματος αυτού συμβάλλει στο μείζον ζήτημα που απασχολεί τα τελευταία χρόνια την έρευνα και αφορά τους όρους υπό τους οποίους μετασχηματίζεται η κοινωνία κατά τη μετάβαση από τη λεγόμενη πρώιμη στη μέση βυζαντινή εποχή.

Ο συγγραφέας, επίκουρος καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, καταπιάνεται με ένα εγχείρημα που αποδεικνύεται δύσκολο λόγω της έλλειψης, όπως συχνά συμβαίνει, αρχαιολογικών δεδομένων. Ειδικώς για τη Λαμία, δεν είναι μόνον η συνεχής κατοίκηση της πόλης που έχει σκεπάσει τις προηγούμενες οικοδομικές φάσεις και επομένως τα κατάλοιπά τους: αποδεικνύεται επιπλέον ότι ο ερευνητής δεν έχει στη διάθεσή του πολλά αρχαιολογικά ευρήματα, επειδή αυτά είναι προς το παρόν μερικώς δημοσιευμένα. Ωστόσο, ο Γ. Πάλλης αξιοποιώντας το λιγοστό διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό και τις αποσπασματικές πληροφορίες των γραπτών πηγών επιτυγχάνει να ανασυστήσει την ιστορία

της μεσαιωνικής Λαμίας/Ζητουνίου ως την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς.

Η Λαμία λόγω της θέσης της πάνω στον κεντρικό οδικό άξονα του ελλαδικού χώρου, που ξεκινούσε από τη Λάρισα, ήταν, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, μια καλά οχυρωμένη πόλη ήδη από τον 5ο π.Χ. αιώνα. Τον 4ο μ.Χ. αιώνα αποτελούσε ένα μικρό περιφερειακό κέντρο της Θεσσαλίας. Η παρουσία επισκόπου Λαμίας κατά τον 5ο αιώνα θεωρείται από τον συγγραφέα ένδειξη της ανάκαμψής της και η έκτασή της κατά την εποχή αυτήν εκτιμάται ότι ήταν μέσα στα όρια των ερειπωμένων πλέον αρχαίων τειχών. Προκειμένου για την ίδια την πόλη, οι σωστικές ανασκαφές έχουν φέρει στο φως κατάλοιπα από ένα αρχαίο κτίσμα που κατά το χρονικό διάστημα από τον 2ο έως τον 4ο αιώνα μετασκευάστηκε σε δημόσια κρήνη, γεγονός συνυφασμένο με τη συνήθη αλλαγή της χρήσης κτισμάτων ή δημόσιων χώρων στις πόλεις της Ύστερης Αρχαιότητας. Κοντά στην κρήνη εντοπίστηκαν ίχνη μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής που πρέπει να αποτελούσε σημείο αναφοράς στον πολεοδομικό ιστό της βυζαντινής πόλης και η οποία πάντως πρέπει να είχε ενσωματωθεί στον προϋπάρχοντα ιστό, αν λάβει κανείς υπόψη ότι από τους τοίχους που βρέθηκαν, διακρίνονται